

BISERICA ROMANO-CATOLICĂ ȘI NOILE MIȘCĂRI RELIGIOASE. PERSPECTIVE PASTORALE ȘI MISIONARE

Începând cu anii 1960, Biserica Romano-Catolică a fost asaltată de un val de alternative religioase, cunoscute apoi sub numele generic de *noi mișcări religioase* (NMR)¹. Succesul acestora a fost privit în strânsă legătură cu fenomenul secularizării care marcase societatea occidentală în perioada postbelică. Teoria unui important sociolog contemporan, Rodney Stark, este că secularizarea într-un segment al societății produce în mod paradoxal o intensificare a religiosului în alt segment. Acest lucru se vede atât la nivelul Bisericilor tradiționale, care încurajează curente sau grupurile de reînnoire din interior pentru a redeștepta credința, dar și la nivelul formării unor noi tradiții religioase, atât în mediul protestant, cât și în cel catolic².

Prezența unor noi forme de religiozitate a fost privită inițial de Biserica Romano-Catolică în spiritul deciziilor formulate la Conciliul II Vatican. Cu acest prilej, nu se ignorase realitatea noilor mișcări religioase și necesitatea inițierii unui dialog cu ele, dar s-a pus un accent mai mare pe dialogul cu celelalte religii creștine și necreștine³. În general, se considera că „succesul acestor grupuri era o

¹ Sintagma *noi mișcări religioase* (NMR) este preferată în sociologie, deoarece este considerată neutră în raport cu termenul de „sectă” sau cu cel de „cult”. Majoritatea cercetătorilor înțeleg prin noile mișcări religioase doar grupurile apărute după anii 1960 (pentru această opinie pledează James A. Beckford, *Cult Controversies. The Societal Response to the New Religious Movements*, London, 1985, precum și studiile apărute în culegerea *New Religious Movements and the Churches*, Alan Brocway and Paul Rajashekar (ed), Amsterdam, 1986). În unele cazuri, denumirea este chiar restrictivă, referindu-se numai la grupurile care se află în afara creștinismului, din cauza provenienței exotice, a noului stil de viață și a gradului de angajament. Există însă și părerea că nu trebuie limitată doar la grupurile cu adevărat noi, ci trebuie luate în considerare inclusiv acele grupuri care au apărut înainte de anii 1960, sau chiar în secolul al XIX-lea, dar a căror creștere a rămas ne semnificativă până la acea dată (este vorba de toate mișcările neo-protestante, de grupurile para-religioase care utilizează tehnici orientale, în fine, grupurile legate de curentul de reînnoire harismatică din Biserica Romano-Catolică (Francoise Champion, „*Nouveaux mouvements religieux*” et sectes, Martin Cohen, *Sectes et démocratie*, Editions du Seuil, 1999 p. 59-86). Cu alte cuvinte, sintagma *noi mișcări religioase* poate fi aplicată la anumite grupuri, pentru a arăta nu faptul că acestea sunt noi, ci că *impactul lor este nou* într-o societate, la un anumit moment dat (A.E. Ahlstrom, *From Sinai to the Golden Gate: the Liberation of Religion in the Occident*, în J. Needleman and G. Baker (ed.), *Understanding the New Religions*, New York, 1978). Denumirea de *noi mișcări religioase* este echivocă din mai multe puncte de vedere și studiile pe această temă arată că nu este deloc ușor să se identifice un element unificator în această categorie extrem de diversificată. (A se vedea Jean François Mayer, *La naissance des nouvelles religions*, Genève, 2004; vezi Introducerea).

² Teoria secularizării a fost lansată de **Peter Berger** (*The Social Reality of Religion*, London, 1969, p.154-171). După el, Bisericile tradiționale au pierdut progresiv poziția lor hegemonică și nu mai pot furniza societății în ansamblul ei o ideologie general acceptată. La aceasta se alătură bulversarea structurilor familiale și criza în general a valorilor occidentale. În aceste condiții, câmpul religios se remodelează în consecință și devine un teren prielnic pentru proliferarea sectelor, care pretind să ofere soluții la toate problemele. Această teorie a fost preluată și dezvoltată de David Martin în *The Dilemma of Contemporary Religion*, Oxford, 1978 și de Bryan Wilson, care abordează în numeroase studii problema succesului sectelor actuale pe fondul fenomenului secularizării (*Religion in Secular Society. A Sociological Comment*, London, 1966; *The Social Impact of the New Religious Movements*, New York, 1981; *The Social Dimension of the Sectarianism. Sects and New Religious Movements in Contemporary Society*, Oxford, 1990). Rodney Stark accentuează la rândul său faptul că noile mișcări religioase apar constant indiferent de contextul cultural, dar faptul de a reuși infiltrarea în societate depinde de vigoarea organizațiilor religioase tradiționale. Când noile credințe sunt mai bine adaptate „cererii de piață”, adică nevoilor materiale și spirituale ale credincioșilor, vechile religii sunt eclipsate (*The Future of Religion. Secularisation, Revival and Cult Formation*, University of California, 1985, p. 3).

³ *The Documents of Vatican II. All Sixteen Official Texts Promulgated by the Ecumenical Council (1863-1965)*, translated from the latin, New York, 1966. Un punct important în acest sens îl constituie enciclica *Ecclesiam Suam*, 1964 (text în „The Pope speaks”, 10 (1964), p. 253-292), care vedea umanitatea împărțită în trei cercuri concentrice, Biserica dorind să intre în dialog cu ele: cercul exterior cuprindea necredincioșii, cercul al doilea pe cei care îl cinsteau pe Dumnezeu (Islam, Iudaism,

mărturie a transformărilor din societatea contemporană” și că, prin urmare, era de datoria instituțiilor publice să reglementeze această problemă.

Noile mișcări religioase (NMR) nu au constituit un obiect de preocupare pastorală pentru Vatican, decât după anii 1980, când s-a impus necesitatea înțelegerii fenomenului sectar în dimensiunea sa *efectiv spirituală*, a utilizării unei atitudini prudente în abordarea acestuia și a stabilirii unor criterii de discernământ în atitudinea față de ele. Munca de abordare empirică a fenomenului, în încercarea de a înțelege cauzele sale profunde, a fost începută de **Monseniorul Jean Vernet**, autorul a numeroase lucrări despre secte și noi mișcări religioase⁴. Importanța demersului său constă într-o abordare echilibrată, care reunește ancheta psihologică și cea sociologică cu reflecția pastorală. În scrierile sale, se stabilește o legătură între așteptările și nevoile spirituale apărute în Biserica Romano-Catolică în ultimii ani și ofertele noilor grupuri desemnate ca secte, apoi pledează pentru necesitatea adaptării discursului Bisericii Romano-Catolice la pluralismul religios contemporan.

Plecând de la studiile sale de pionierat, Vaticanul a adoptat o serie de documente al căror scop era în primul rând înțelegerea fenomenului, dar și schițarea unei strategii misionare. Studiul de față își propune să prezinte câteva din principalele probleme abordate în cele mai semnificative documente romane. Primul în ordine cronologică este **„Fenomenul sectelor sau noile mișcări religioase. O provocare pastorală”**, un raport prezentat în 1986⁵, în urma colaborării dintre *Secretariatul pentru unitatea creștinilor*, *Secretariatul pentru ne-creștini*, *Secretariatul pentru non-credincioși* și *Consiliul pontifical pentru cultură*⁶. Apoi, documentele prezentate cu ocazia **Consistoriului extraordinar al cardinalilor**, care s-a ținut la Vatican în aprilie 1991 pe tema „Vestea lui Iisus Hristos, față în față cu sfidarea sectelor”⁷ și *Documentul asupra interpretării Bibliei în Biserică*, adoptat de *Comisia*

marile religii afro-asiatice), iar cercul din interior era format din creștini. Motivația dialogului este dragostea papei pentru toți, dragoste ce izvorăște din iubirea divină. Dialogul este început de fapt de Dumnezeu, iar Biserica trebuie să-l continue, ea trebuie să comunice mesajul său pentru lume, respectând integritatea și libertatea acestor religii. A se vedea, de asemenea, enciclica *Lumen Gentium* (*Il dialogo interreligioso nel magisterio pontificio* (documenti 1963- 1993), a cura di Francesco Gioia, Vatican, 1994 (143) p. 18-22, în special *Ad Gentes*, p. 27-38), unde se vorbește despre validitatea și necesitatea activității misionare, despre activitatea misionară în viața și istoria umanității, despre caracterul eshatologic al activității misionare. A se vedea și *Vatican II. Pour construire l'Eglise nouvelle. Normes d'application du Concile Vatican II*, Editions du Cerf, 1967, un îndrumar pentru executarea a ceea ce conciliul Vatican II a promulgat privitor la ecumenism (*Acta Apostolicae sedis*, 1967, p. 151-159). S-a hotărât cu acest prilej ca în fiecare dioceză să se înființeze comisii ecumenice, care să pună în aplicare deciziile luate la conciliul Vatican II privitoare la ecumenism (să favorizeze ecumenismul spiritual, să promoveze înțelegerea mutuală, să organizeze colocvii și dialoguri, să promoveze o mărturisire comună a credinței creștine *cu frații separați*, etc.).

⁴ Monseniorul Jean Vernet (decedat la 16 septembrie 2001) a fost delegatul episcopatului francez pentru chestiuni privind sectele și noile mișcări religioase. Ulterior, a fost secretarul Serviciului Național „Pastorală, Secte, Noi credințe”, sub direcția Diocezei de Arras. A devenit apoi directorul național al catehumenatului în Franța, coordonator al catehumenatului european și Vicar episcopal de Montauban în 1971. Doctor în teologie, licențiat în filosofie și drept canonic, Monseniorul Jean Vernet a fost recunoscut la nivel internațional ca „vocea Vaticanului în chestiunea sectelor”.

⁵ *Le phénomène des sectes ou nouveaux mouvements religieux. Défi pastoral*, în Jean Vernet, *Les sectes et l'Eglise Catholique*, Paris, 1986, p. 9-40. Încă din 1984, *Secretariatul pentru Unitatea Creștinilor* luase inițiativa de a trimite Conferințelor Episcopale Catolice un chestionar care conținea întrebări specifice referitoare la acest subiect. Pe baza documentației primite din partea diocazelor și a altor studii și articole primite de la nivel local, Vaticanul a realizat documentul sus-menționat, în care încerca să explice pe de o parte proliferarea acestor mișcări, iar pe de alta să sugereze posibilele abordări pastorale.

⁶ Instituțiile Vaticanului care se ocupă și de fenomenul noilor mișcări religioase sunt: **Secretariatul pentru unitatea creștinilor**, instituit de Papa Ioan XIII în 1960, care are ca obiect promovarea unității între creștini (cf. *Annuario Pontificio*, 1986, Cită del Vaticano, p. 579); **Secretariatul pentru ne-creștini**, instituit de Papa Paul VI în 1964, care are ca finalitate studiul marilor religii și care încearcă să găsească modalități pentru stabilirea unui dialog; **Secretariatul pentru necredincioși**, instituit de Papa Paul VI în 1965, care are ca finalitate studiul ateismului; **Consiliul potifical pentru cultură**, instituit de Papa Paul II în 1982.

⁷ Au fost publicate integral două din intervențiile cardinalilor, *La sfida delle sette e l'annuncio di Cristo unico salvatore. una sintesi dell' intervento del Cardinale Josef Tomko*, „L'Osservatore Romano”, 6 aprilie 1991, respectiv *La sfida delle*

pontificală biblică în 1993, care urmărea să contracareze succesul diverselor grupuri fundamentaliste⁸. În același an, 1993, Vaticanul a elaborat alte documente importante referitoare la secte: scrisoarea pastorală a **Monseniorului Giuseppe Casale, arhiepiscop de Foggia**, *Nouva religiosità e nouva evangelizzazione*, 6 martie 1993, Piemme, 1993; documentul Secretariatului pentru ecumenism și dialog, *L'impegno pastorale della Chiesa di fronte ai nuovi movimenti religiosi e alle sette* (30 martie 1993). *Direttorio per l'applicazione dei principi e delle norme sull'ecumenismo* (Documentul Consiliului pentru promovarea unității creștinilor, Roma, 25 martie, 1993)⁹.

Documentele romane încearcă în primul rând să stabilească o **delimitare terminologică** între „secte”, „culte” și „noi mișcări religioase”, apoi să clasifice aceste grupări în funcție de mesajul și doctrina lor. Pe baza studiilor Monseniorului Jean Vernet, Biserica Romano-Catolică a operat inițial cu o distincție simplă, care avea în vedere gradul de îndepărtare progresivă față de Biserica tradițională. Astfel, este vorba de mișcările de „renaștere spirituală” din sânul Bisericii Romano-Catolice înseși, de sectele de origine creștină (Martorii lui Iehova, Mormonii etc.), de mișcări sincretiste, de mișcări orientale, oculte și iraționale (spiritism, studiul despre extraterestri, astrologia și demonologia etc.). Ulterior, la **Consistoriul extraordinar al cardinalilor**, s-a propus o clasificare mai nuanțată a noilor mișcări religioase, utilizând mai multe criterii. Astfel, s-a vorbit de mișcări fundamentaliste biblice, de grupuri de origine creștină a căror ortodoxie este discutabilă, de noi mișcări religioase derivând din marile religii orientale, de fundații profetice locale care au caracter sincretist, tendințe gnostice (mai ales care au caracter New Age), de grupuri filosofice de origine orientală și de grupuri pseudo-religioase¹⁰.

Documentele din 1993 propun o abordare ecleziologică a fenomenului. Astfel, este vorba întâi de toate de **noi mișcări religioase de origine protestantă**, care Îl acceptă pe Hristos, dar nu acceptă Biserica drept instituție vizibilă (deviza Reformei clasice și a Reformei radicale), categorie în care intră grupurile neoprotestante și cele penticostale. În al doilea rând, sunt **noi mișcări religioase de origine creștină**, care au devieri teologice incompatibile cu doctrinele protestante tradiționale (cazul Martorilor lui Iehova și al mormonilor). Acestea sunt în principal *mișcări adventiste* care scrutează Biblia în căutarea informațiilor despre sfârșitul lumii și *grupurile de restaurație* care se prezintă ca o restaurare a Bisericii creștine primitive căzute în apostazie¹¹.

sette e nuovi movimenti religiosi: un approccio pastorale, una sintesi dell' intervento del Cardinale Francis Arinze, „L'Osservatore Romano”, 6 aprilie 1991.

⁸ Sub această denumire se înțeleg grupurile care consideră Biblia ca unica regulă de conduită și singura normă de doctrină. Grupurile biblice interpelează catolicismul asupra unor aspecte aproape uitate ale creștinismului. Și anume că s-a pus accentul mai mult pe principiul întrupării până la punctul de a uita principiul eshatologic, pe sacramente în detrimentul evanghelizării, pe principiul dogmatic în pofida celui pneumatic. Grupurile de credință biblică sunt prin excelență milenariste și eshatologice, esențial îndreptate către viitor, către iminenta întoarcere a lui Hristos. Hrănite cu speranță, ele reamintesc Bisericii că Împărăția lui Dumnezeu urmează să vină și că acesta nu se poate identifica cu nici o instituție. În al doilea rând, ele susțin că vocația Bisericii este pentru lume, că misiunea sa este de a evangheliza (R. Bergeron, *Quand la Lettre se fait prison. Les Fondamentalismes et la Bible*, Ed. de Fides, 1987).

⁹ *Il dialogo interreligioso nel magisterio pontificio (documenti 1963- 1993)*, a cura di Francesco Gioia, Vatican, 1994, p. 741-754. publicat și în „L'Osservatore Romano”, 9 iunie, 1993.

¹⁰ Documentul abordează și semnificația sintagmei „noi mișcări religioase” (NMR), considerată neutră în comparație cu termenul de „secte” și pe care-l folosesc cu precădere. Se precizează că acestea se numesc „noi” nu pentru că au apărut în forma lor actuală după al doilea război mondial, ci deoarece ele se prezintă ca o alternativă la religiile tradiționale oficiale sau la cultele tradiționale. Ele sunt numite de asemenea „religioase”, pentru că declară că vor să ofere viziunea unei lumi religioase sau sacre, sau pentru că vor să ofere răspunsuri la chestiuni fundamentale de credință. (Intervenția cardinalului Francis Arinze la Consistoriul cardinalilor, *Anthologie des textes*, p. 49). El susține, de asemenea, că prozelitismul nu este un aspect suficient pentru a caracteriza un grup ca sectă; criteriul ar trebui căutat mai mult în învățăturile organizației religioase.

¹¹ Există două modalități de restaurare: fie o nouă lectură a Bibliei (care să constituie elementul de continuitate cu Biserica primitivă), fie printr-o nouă revelație, cum e cazul mormonismului. Aceste grupuri susțin că predicțiile lor se bazează pe

Unul din aspectele abordate se referă la **cauzele succesului lor relativ** în mediul catolic. S-a subliniat faptul că, în principal, este vorba de nevoi și aspirații pe care un individ nu le poate satisface în mediul lui tradițional, de rolul important pe care-l joacă tehnicile de recrutare, dar și motive independente de apartenența la o Biserică, precum interesele economice, politice sau simpla curiozitate. În mod particular, au fost scoase în evidență următoarele aspecte: căutarea apartenenței, căutarea unor răspunsuri, căutarea integralității, căutarea integrității culturale, nevoia de a fi cunoscut, de a fi special; nevoia de transcendență, nevoia unei direcții spirituale, nevoia viziunii, nevoia de participare la un angajament¹².

La Consistoriul extraordinar al cardinalilor, s-au particularizat aceste aspecte, încercându-se căutarea unor explicații în funcție de contextul politic și socio-cultural. Astfel, **cardinalul spaniol Angel Suquia Goicoechea** a prezentat un document despre proliferarea sectelor în Europa, punctând trei mari categorii de cauze: *psihologice* (insecuritate, neliniște, criza generată de relativizarea valorilor și de schimbările rapide care au loc în societatea contemporană), *sociale* (în primul rând crizele familiale) dar și *politice*. S-a subliniat că Europa, în asamblul ei se găsește în fața unei mari dileme. Marxismul, impus violent în Europa Centrală și de Est, s-a prăbușit și a lăsat în locul lui un vid de sens. Din contră, materialismul este foarte răspândit în Europa de Vest și mulți oameni își concep viața, gândesc și acționează ca și când Dumnezeu nu ar exista.

Succesul pe care-l cunosc aceste mișcări se datorează nu numai cauzelor socio-culturale sau aspirațiilor spirituale care nu-și găsesc răspunsuri. Documentele Vaticanului se referă la eficacitatea tehnicilor de prozelitism, denunțând în același timp *maniera agresivă de comunicare și contact*, care este contrară spiritului evanghelic autentic, metodele folosite, care merg de la promisiuni materiale până la presiuni psihologice intense, precum și marea putere financiară a acestor grupuri, care își permit chiar să răsplătească membrii pentru fiecare convertire reușită și să le asigure adeptilor în general o anumită securitate economică¹³. O mențiune aparte se face în problema fundamentalismului,

analizarea Scripturii, și nu pe noi revelații. Totuși, „spiritul profetic” al Hellenei White a avut un rol crucial în identitatea adventiștilor de ziua a șaptea (deși se insistă că revelațiile ei nu sunt pe același plan ca al Bibliei). „Revelația progresivă” a Corpului Director al martorilor a jucat același rol, ca de altfel și „Profetul în viață” al mormonilor.

¹² În mod special, s-a insistat pe următoarele aspecte: 1) sectele par să ofere căldură umană, atenție și susținere în mici comunități, împărtășirea unui scop comun, o atenție sporită acordată individului, protecție și siguranță, resocializarea indivizilor marginalizați etc. 2) Ele par să ofere răspunsuri simple la întrebări fundamentale, să prezinte o versiune simplificată a adevărilor și faptelor tradiționale. 3) Ele au de cele mai multe ori o teologie pragmatică și sincretistă propusă ca o nouă revelație, direcții bine definite, apel la superioritate morală, probe ale elementelor supranaturale: glosolalie, transe, medium, profeții. 4) Sectele par să ofere o experiență religioasă suficientă pentru cei răniți într-un fel sau altul (în familie sau în societate), un loc pentru senzații și emoții, pentru spontaneitate, un ajutor în problemele legate de drog și de alcool. 5) Deoarece unii oameni simt nevoia de a ieși din anonimat, de a-și construi o identitate, de a nu fi doar un membru care se pierde în masa credincioșilor, sectele par să ofere: o anumită grijă pentru individ, șanse egale de participare și de exprimare, posibilitatea de a dezvolta propriul potențial, șansa de a aparține unui grup de elită. 6) Secta pare de asemenea să ofere întrebări și răspunsuri la chestiunile ultime ale vieții, anumite lucruri care pot schimba viața sa de o manieră semnificativă. Aceasta presupune un sens al misterului, o preocupare pentru ce „trebuie să vină”, un interes pentru mesianism și profetism. 7) Sectele par să restituie Biblia și să ofere educație biblică, un sens al mântuirii, darurile Duhului, meditație, împlinire spirituală. 8) Ele par să ofere de asemenea: direcție și orientare din partea șefilor harismatici, ceea ce duce la un devotament aproape isteric față de un șef spiritual influent (mesia, guru, profet). 9) În contextul lumii de astăzi, marcată de ostilitate și conflict, de violență și de frica distrugerii, oamenii se simt neliniștiți în ce privește viitorul. Sectele oferă o nouă viziune asupra sa, asupra umanității, a istoriei și a cosmosului, ele promit începutul unei noi epoci, a unei noi ere (*Anthologie des textes de l'Eglise Catholique*, p. 16-20).

¹³ „Zelul agresiv utilizat în recrutarea noilor adepți, mergând din casă în casă sau acostând cetățenii la colț de stradă, este o contrafacere sectară a ardorii apostolice și misionare” (*Anthologie des textes*, p. 62). „Comiși voiajori în materie de mântuire pot fi întâlniți în drumurile noastre și ating până și satele cele mai retrase din provincii, oferind marfa lor ca pe ultima și cea mai bună soluție pentru fericirea omului, ca adevărul „nou” care trebuia să măture tot ce exista înainte” (Intervenția Monseniorului Robert Sastre în Consistoriul cardinalilor, *Le phénomène des sectes ou nouveaux mouvements religieux*, p.68). O mențiune aparte trebuie făcută pentru teoria manipulării mintale și a „spălării creierelor”, teorie avansată de

a vehemenței „grupărilor biblice” (mai ales Martorii lui Iehova), care reiau acuzațiile clasice ale opozanților de altă dată ai Bisericii și le aplică sistemului catolic actual. Ele reclamă păstrarea purității idealului evanghelic, susținând că Biserica s-a rupt de creștinismul primitiv și de succesiunea apostolică¹⁴. Periculozitatea acestor grupuri vine din faptul că atrag persoane care încearcă să găsească răspunsuri biblice simpliste la problemele lor de viață și, prin aceasta, le conduc la o „sinucidere a gândirii”¹⁵.

În viziunea Vaticanului, o posibilă abordare pastorală trebuie să se bazeze pe trei principii generale, și anume: sectele *nu trebuie privite ca o amenințare*, ci mai degrabă ca o provocare pastorală¹⁶. Stabilirea unui dialog *trebuie să respecte principiile ecumenice* care au fost formulate la Conciliul II Vatican și în documentele Bisericii care au urmat. *Există o strânsă legătură între criza valorilor sociale și culturale și proliferarea noilor mișcări religioase*, în sensul că ele se prezintă ca o alternativă, într-o lume haotică, marcată de distrugerea structurilor sociale tradiționale și a ansamblului tradițional de valori. Această idee este subliniată în multe documente ale Papei Ioan Paul al II-lea, în care se apreciază că fenomenul noilor mișcări religioase este semnul unei reacții contra culturii seculare dominante și a căutării unei noi dimensiuni spirituale în viața personală¹⁷.

O metodă de a răspunde acestei provocări este *necesitatea reorganizării comunităților parohiale tradiționale*. La nivelul acestora, trebuie să aibă loc un proces de **informare** referitor la propria tradiție, dar și la alte tradiții religioase, precum și un proces de **formare**, de accentuare a angajamentului religios și a spiritului comunitar. Un rol important revine catehezei, care îi poate ajuta atât pe creștini, cât și pe cei care încă nu sunt creștini, să afle care sunt răspunsurile la nevoile lor spirituale, într-un limbaj adaptat societății contemporane. Se dă și o „linie operativă” pe care cateheții

Bromley și Richardson (*The Brainwashing. Deprogramming Controversy: Sociological, Psychological, Legal and Historical Perspectives*, New York, 1983; J. Fort, *What is Brainwashing and Who Says So?*, în B. Kilbourne (ed.), *Scientific Research and New Religions: Divergent Perspectives*, San Francisco, 1983). Conform partizanilor acestei idei, aderarea la o nouă mișcare religioasă se face ca urmare a manipulării, utilizând o psihotehnologie puternică. Adversarii ideii de „spălare a creierelor” afirmă că în nici un caz participarea la o nouă mișcare religioasă nu este o experiență negativă, ci, din contră, are un *impact pozitiv* asupra celei mai mari părți a participanților. Printre cele mai dese efecte benefice se numără: o reducere a tensiunii nevrotice; încetarea de a utiliza droguri, alcool, tutun, creșterea sensibilității către aproapele. Ei pretind că este vorba de o pretinsă eficacitate a tehnicilor de recrutare (Robins și D. Anthony, *Deprogramming, Brainwashing and the Medicalization of Deviant Religious Groups*, în „Social Problems”, nr. 29, p. 283-297)

¹⁴ Ceea ce pun în discuție sectele de acest gen este problema *sfințeniei și apostoliceității* Bisericii. Învățătura lor comportă formulări stereotipe cu privire la corupția catolicismului. Acuzațiile, uneori foarte virulente, vizează azi o anume stare istorică a Bisericii, **decât** să critice sistemul catolic în sine. Se denunță intoleranța istorică față de dizidenți și secte; alianța între Biserică și Stat etc.. Biserica este structurată ca o putere politică având ierarhia sa, tribunale, teritoriu și această structură ecleziastică a înghițit „comunitatea fraților”. Acuzațiile „grupurilor biblice” se îndreaptă spre trei puncte particulare: erezie, compromis și apostazie. Biserica Romano-Catolică este acuzată că a promovat doctrine eretice și practici care nu sunt cuprinse în Biblie. Apoi, „grupurile biblice” au o teamă viscerală de compromis (la nivel teoretic, căci practica este relevantă), ele resping orice compromis cu răul, oriunde se află el: în moravuri, în cultură, în ideologie, în „Bisericile stabilite”. Marele păcat al Bisericii Romano-Catolice stă în numeroasele compromisuri pe care le-a făcut, ca apoi să alunece în liberalism teologic, permisivism și modernism. Biserica s-a îndepărtat de la puritatea primitivă și de la forma sa originală, pentru a deveni o instituție mondenă. Aceste grupuri, printre care se numără Martorii lui Iehova și Adventiștii de Ziua a Șaptea, consideră că Biserica Romano-Catolică este „Marele Babilon” sau „Desfrânată cea mare”, care poartă semnul fiarei, și că Papa este reprezentantul lui Antihrist. Bryan Wilson, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford, 1982, p. 161.

¹⁵ Documentul 22 al Comisiei Biblice Pontificale, *Anthologie des textes*, p. 102-103.

¹⁶ „Dinamismul și acțiunea lor misionară, responsabilitatea evanghelizatoare încredințată noului convertit, utilizarea mass-media ar putea să ne facă să ne întrebăm despre cum să facem mai dinamică activitatea misionară a Bisericii” (Intervenția Cardinalului, Consistoriul Cardinalilor, 1991, *ibidem* p. 62).

¹⁷ „Epoca noastră este cu totul dramatică și fascinantă. În timp ce, pe de o parte, omul pare să caute prosperitatea materială și avansează din în ce în ce mai mult în materialism, pe de altă parte se vede o căutare de sens, o nevoie de interioritate, o dorință de a utiliza forme și metode noi de experimentare a rugăciunii (...). În culturile impregnate de religiozitate, dar și în societățile seculare, se caută dimensiunea spirituală a vieții ca antidot al dezumanizării”, enciclica *Redemptoris missio*, *ibidem*, p. 29.

sau preoții trebuie să o aibă în vedere: o cunoașterea bună a sectelor, în special a problemelor pe care sectele le utilizează pentru a ataca Biserica, să supravegheze instrucția, să intensifice catehizarea pentru a preveni proliferarea sectelor.

O atenție deosebită trebuie să se acorde *experienței*, adică legăturii personale cu Hristos prin rugăciune și o viață angajată; *predicării*, care nu trebuie să fie numai intelectuală și moralizantă, ci să izvorască din mărturia vieții predicatorului; în fine, *micșorării distanței* între clerici și laici. Atitudinea față de aceste grupuri religioase nu poate fi în nici un caz „naiv irenică”, deoarece metodele unora dintre ele pot distruge personalitatea, dezorganiza familiile și societățile, iar în anumite țări se poate afirma că sunt cooptate de forțe ideologice și economico-politice, care „utilizează umanul pentru scopuri inumane”. Se propun o serie de măsuri, care vizează mai ales informarea, dar și colaborarea cu instituțiile statului care studiază acest fenomen¹⁸.

Dialogul Bisericii Romano-Catolice cu Noile Mișcări Religioase (NMR)

Dialogul Bisericii Romano-Catolice cu noile mișcări religioase a fost tema simpozionului *Federației Internaționale a Universităților Catolice* (FIUC), care s-a ținut la Viena (21-25 octombrie 1991). În documentul elaborat cu acest prilej, se arată că Biserica Romano-Catolică are o vocație istorică pentru dialog, dar este important ca dialogul să fie purtat de persoane bine pregătite teologic. Se poate iniția un dialog spiritual și o cooperare practică cu acele Biserici cu care Biserica Catolică a instaurat relații ecumenice, iar fundamentul acestui dialog ar putea fi recunoașterea de o parte și de alta a comuniunii deja existente și a respectului reciproc. El trebuie să aibă la bază studiul temeinic al noilor mișcări religioase, precum și implicarea unor persoane bine pregătite teologic. În permanență trebuie avut în vedere că dialogul cu noile mișcări religioase prezintă și riscuri insurmontabile. Există un risc *ad intra*, care poate favoriza difuzarea relativismului în Biserică și ideea potrivit căreia toate opiniile religioase au importanță egală. Și de asemenea un risc *ad extra*, și anume că noile mișcări religioase pot pretinde recunoașterea din partea Bisericii și pot folosi acest moment pentru obținerea unei respectabilități sociale¹⁹.

Multe din documentele Vaticanului se referă la posibilitatea de a începe un dialog cu anumite mișcări religioase. Pentru exemplificare, vom lua cazul Martorilor lui Iehova și al Mormonilor, care sunt încadrați în documentele romane printre mișcărilor *para-creștine*, caracterizate prin prozelitism, milenarism și o organizare corporativă²⁰. **Un dialog cu mormonii** nu pare posibil din cauza particularităților teologice și eclesiologice care fac din mormonism o „nouă tradiție religioasă, și nu

¹⁸ „Știm din experiență că nu există în general aproape nici o posibilitate de dialog cu sectele, mai mult că ele pot fi obstacole în educația ecumenică, oriunde ele sunt active” (*Le phénomène des sectes ou nouveaux mouvements religieux...*, p. 148). În afară de reacția oficială a Vaticanului, sau de poziția unor ierarhi, în Biserica Romano-Catolică funcționează și anumite **mișcări contra-secte laice** (diferite de mișcărilor anti-secte ale societății civile), compuse aproape exclusiv din creștini, în marea lor majoritate protestanți evanghelici și catolici evanghelici. Ea refuză să facă o distincție între fapte și comportamente și susține că erezia violează legea lui Dumnezeu și se află la baza unor comportamente care duc și la sfidarea legii civile. Biserica nu încurajează participarea preoților la asociațiile de luptă contra sectelor, dar nici nu-l descurajează. **Preotul Jacques Trouslard** este una din figurile cele mai cunoscute în lupta împotriva sectelor. Propunerea lui **About Picard** referitor la instituirea unui *delict de manipulare mentală* a fost cauza unui schimb dur de replici între Monseniorul Jean Vernet, care s-a arătat foarte rezervat, și Preotul Jacques Trouslard. Preotul Jacques Trouslard a fost membru al comisiei parlamentare franceze care a alcătuit raportul comisiei parlamentare franceze despre secte în 1995. De altfel la nivelul Bisericii Romano-Catolice există încă *divergențe strategice* față de abordarea acestui fenomen.

¹⁹ *Il Dialogo interreligioso nel magisterio pontificio* (Documenti 1963, 1993), a cura di Francesco Gioia, Vaticano, 1994 (*Pontificio Consiglio per il Dialogo Interreligioso* este fondat în 1964). Culegerea cuprinde documente apărute în *Acta Apostolis Sedis*, articole din „L'Osservatore Romano”, extrase din *Insegnamenti di Paolo VI*, 16 vol., și din *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, ambele editate de Libreria Editrice Vaticana.

²⁰ Intervenția cardinalului Francis Arienze la Consistoriul din 1991, *Anthologie des textes*, p. 53.

doar o nouă formă de creștinism tradițional”²¹. Trebuie să se precizeze că tipul de dialog posibil cu mormonii nu este un dialog ecumenic, ci un dialog intelectual, ne-oficial, cu mediul universitar mormon²². Astfel, puncte comune au fost puse în evidență în probleme ca pacea, familia, avortul, pornografia sau în domeniul umanitar. Acest dialog cultural se poate transforma în dialog religios, numai în cazul când este fondat pe o cunoaștere efectivă a caracteristicilor experienței religioase a fiecărui partener la dialog. Un dialog inter-religios cu mormonii la un nivel oficial internațional este îngreunat de prozelitismul lor agresiv, dar și de atitudinea istorică a mormonismului față de catolicism²³. Vaticanul este de părere că mormonii trebuie să fie încurajați să facă distincția între **misune**, care implică respectul experienței religioase a altuia, și **prozelitism**²⁴.

În concluzie, mormonii se află într-o poziție intermediară între cei care nu doresc dialogul (martori, grupuri fundamentaliste închise) și aceia care sunt foarte deschiși la dialog, ca Biserica de Unificare Moon. Comunitatea mormonă oferă, din punctul de vedere al dialogului, un teren de studiu particular din cauza dezbatărilor care o animă, a prezenței unei comunități intelectuale puternice, a unei istorii agitate și complicate în care există schimbări și evoluții din punct de vedere sociologic, doctrinar și cultic. Astăzi, intelectualii de la Brigham Young University încearcă să formuleze teorii originale. De exemplu, doctrina potrivit căreia omul poate ajunge „Dumnezeu” este în așa fel formulată astăzi, că ea se apropie de doctrina Părinților Răsăriteni despre îndumnezeirea omului, iar în discuțiile

²¹ Massimo Introvigne *Il sacro postmoderno. Chiesa, relativismo e nuovi movimenti religiosi*, Milano, 1986, p. 232-253.

²² În 1965 era fondat **Mormon History Association**, o organizație independentă de istoricii interesați de mormonism, având diferite opinii religioase. Tot în aceeași perioadă a apărut *New Mormon History*, o lucrare primită cu multă ostilitate de autoritățile Bisericii. Acest curent scientist mormon promovează „teologia istorică” și a scos în evidență faptul că doctrina mormonă a fost rezultatul unor evoluții și schimbări. Astfel, teologia mormonă clasică, datorată unor autori ca **James Talmage** (1862-1933), **Brigham Roberts** (1857-1933), **John Widtsoe** (1872-1952) și **Joseph Fielding Smith** (1876-1972), diferă mult de teologia mormonă contemporană. În lucrarea sa de referință, **Kendall White**, *Mormon Orthodoxy. A Crisis Theology*, Salt Lake City, 1987, arată că teologia mormonă actuală a fost influențată de teologi protestanți (Karl Barth sau Neibuhr). În domeniul apologeticii, autori ca **Hugh Nibley** dovedesc o mare familiaritate cu scrierile protestante și catolice ale secolului XX. Prin intermediul *Mormon History Association*, intelectualii ne-mormoni pot dialoga liber cu colegii lor mormoni. De asemenea, discuțiile sunt posibile prin intermediul revistei *Dialogue* și a revistei și mai liberale *Sunstone*. Revista *BYU Studies* este o provocare la dialog cu întreaga cultură contemporană. În general, intelectualii mormoni contemporani tratează cu mare libertate anumite episoade controversate din istoria mormonă, ca eminentul istoric mormon Michale Quinn, excomunicat în 1983 de mormoni.

²³ Primii mormoni împărtășeau resentimentele mediului protestant în care se formaseră. Tipică mormonismului era ideea că sacerdoțiul era restaurat în biserica mormonă, singura depozitară a mântuirii. Toate celelalte Biserici și religii erau considerate părți ale „marii apostazii”. Această doctrină a fost reluată curând de Dallin H. Oaks la Conferința generală din aprilie 1995, lucru care a provocat consternare în rândul catolicilor și protestanților (Dallin Oaks, *Apostasia e restaurazione*, discurs la a 165-a conferință generală a Bisericii (1-2 aprilie 1995). În 1958, în *Enciclopedia Mormonismului* franceză, Bruce McConkie consideră că „Biserica diavolului” este Biserica Romano-Catolică. În ediția din 1966 a aceluiași volum, se spune că „Biserica diavolului” este un termen care denumește toate Bisericile și denominațiunile de orice natură, politică, filosofică, educativă, economică, civică, care-și propun să conducă oamenii pe un drum care îi poartă departe de Dumnezeu” (Bruce McConkie, *Mormon Doctrine*, Salt Lake City, 1966, p. 137-138).

²⁴ „Există alte grupuri religioase cu o importantă activitate misionară, care au ținut cont de distincția între misiune și prozelitism”, spune Massimo Introvigne, *Il sacro postmodernismo....* (**Masimo Introvigne** este director al CENSUR, Centrul de Studii asupra Noilor Religii, autor a zeci de volume în materie de noi mișcări religioase și magie contemporană, profesor de istoria și sociologia religiilor la *Ateneul Pontifical Regina Apostolorum* francez). Massimo Introvigne își bazează afirmația pe faptul că în 1985, la Conferința Generală a Adventiștilor de Ziua a Șaptea, s-a adoptat un cod deontologic pentru misionarii săi, care recomandă nu numai respectul față de familie, dar și păstrarea unor relații bune cu comunitățile din care provine convertitul la adventism, pentru a nu se isca polemici și tensiuni (*Constitution, Bylaws and Working Policy of the General Conference of Seventh-Day Adventists*, “Review and Herald” Publishing Association, Washington, 1986, p. 296-297). În cazul adventiștilor, se poate adăuga că mulți dintre „pionierii” întemeietori au susținut o hristologie de tip arian. Astăzi, după o lungă evoluție, Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea consideră doctrina Sfintei Treimi ca un articol de credință indiscutabil. Scrierile acestor pionieri, republicate azi, sunt cenzurate și nu cuprind atacurile împotriva dogmei Sfintei Treimi. Alte evoluții în cadrul adventismului pot fi înregistrate începând cu anii 1950, ca urmare a dialogului cu evangheliicii.

avute cu Biserica Catolică spun că ei au ajuns la același rezultat cu Bisericile Răsăritene prin revelația avută de Joseph Smith.

Relativ recent, *Congregația pentru doctrină și credință a Vaticanului* a discutat validitatea botezului săvârșit de Biserica Sfinților Ultimelor Zile. S-a subliniat că, deși botezul mormon se apropie de cel catolic din punct de vedere formal, Biserica Romano-Catolică nu poate accepta validitatea acestui botez, din cauza erorilor dogmatice pe care le cuprinde învățătura mormonă (curios că se acceptă botezul făcut de un ateu dacă este rostită formula trinitară).²⁵

Se face o mențiune aparte pentru Martorii lui Iehova, care, datorită atitudinii lor anti-catolice explicite, revin constant în documentele papale. Având în vedere faptul că în momentul de față ei reprezintă a doua religie în Italia, au fost organizate mai multe conferințe care să analizeze impactul mișcării și eficacitatea tehnicilor de prozelitism. În 1985, *Gruppo de ricerca e di informazione sulle Sette* (GRIS), a ținut la Bologna un colocviu pe tema „Hristologia Martorilor lui Iehova”²⁶. Antonio Contri, unul din specialiști în domeniul sectelor, a subliniat dificultățile stabilirii unui dialog, plecând de la incompatibilitatea între doctrina catolică și cea iehovistă²⁷. De asemenea, a fost denunțată insistența cu care Martorii lui Iehova își reclamă origini biblice, cu toate că, din punct de vedere istoric, nu au nici un argument. Există și o mare incertitudine soteriologică la ei, din moment ce mântuirea se decide realmente plecând de la bătălia Armagedonului, iar învățătura despre cei care vor domni în cer (cei 144000) și cei care vor fi pe pământ (marea mulțime) a fost modificată de mai multe ori pentru a se adapta cerințelor de prozelitism. O parte a acestui document cuprinde o *Esemplificazione di una serie di dialoghi cattolico-geovisti sulla determinazione della fine del „Sistema Malvagio” per l’anno 1975*²⁸, un dialog imaginar între un martor și un catolic (prima parte) și între un catolic devenit martor și un catolic în a doua parte²⁹.

CONCLUZII

Pentru Biserica Romano-Catolică, atracția exercitată de propunerile spirituale ale noilor mișcări religioase este deopotrivă o veste bună și o veste rea. Este o veste bună, până la un anumit punct, deoarece noile mișcări religioase se manifestă într-o societate guvernată de raționalism științific și secularizare. Și este o veste rea, căci influența lor este profund destabilizantă. În mod obiectiv, este vorba de *marginalizarea instituției romane în raport cu tendințele culturale contemporane*. De aici, de multe ori ambiguitatea responsabililor catolici față de fenomenul noilor mișcări religioase și confuzia referitoare la mijloacele de care dispun pentru a satisface nevoile spirituale ale lumii contemporane³⁰. Totuși, ele sunt expresia unei încercări laudabile de a evita marginalizarea instituției romane în raport

²⁵ „L’Osservatore Romano”, 1 August 2001, p. 4.

²⁶ Actele sale au fost publicate sub titlul *Cristo nostro Dio e nostra speranza. I cristiani di fronti ai Testimoni di Geova*, Leumann, 1986. *Gruppo de ricerca e di informazione sulle Sette* (GRIS) este o asociație catolică, recunoscută de Conferința episcopală italiană și foarte activă în problema sectelor.

²⁷ D. Antonio Contri, *Ecclesiologia comunione cattolica e autocomprensione di una setta come i Testimoni di Geova, I nuovi movimenti religiosi non cattolici in Italia. L’ecclesiologia della Chiesa e delle Sette*, Leumann, 1987, p. 23-48. În special, se referă la imposibilitatea ca martorii să accepte misterul triunitar al lui Dumnezeu, Care Se descoperă în istoria mântuirii și misterul teantropic al lui Iisus Hristos, prin care se realizează plenar împărțirea pascală a Duhului (D. Antonio Contri, *Ecclesiologia comunione cattolica ...*, capitolul *Prezentarea doctrinei ecleziologice catolice* p. 23-41).

²⁸ *Ibidem*, capitolul *I nuovi movimenti religiosi noncattolici in Italia*, p. 163-175.

²⁹ Tema principală a dialogului imaginar este sublinierea greșelilor făcute de martori în interpretarea Scripturii (*Nota*, a cura di Antonio Contri, *op. cit.*, p. 175-179): se atrage atenție că Biblia nu este o carte de știință exactă sau de istorie, ci un text religios care învață adevărul în vederea mântuirii. Cifrele care sunt date în Biblie sunt numere simbolice în interiorul sistemului apocaliptic, iar valoarea lor determinativă este aproximativă. De exemplu, în ce privește „urâciunea pustiirii”, ea este indicată o dată ca și „2300 de seri și dimineți” (Daniel VIII), apoi ca „o vreme și o jumătate de vreme” (Daniel XII).

³⁰ Daniele Hervieu-Leger, *La religion en mietters ou la question des sectes*, Calmann- Lévy, Paris, 2001, p. 67.

cu tendințele culturale contemporane și de a pune bazele unei strategii pastorale și misionare adecvate și în același timp eficientă³¹.

Se recunoaște în mod onest că responsabilitatea proliferării sectelor nu trebuie căutată exclusiv în transformările socio-culturale sau în eficacitatea tehnicilor prozelite, ci și în eșecul Bisericii de a răspunde nevoilor spirituale ale credincioșilor și chiar în confuzia doctrinară din Biserică³².

Numeroase documente romane subliniază că principalul subiect de atracție al noilor mișcări religioase îl reprezintă vitalitatea vieții lor comunitare: aceasta se exprimă prin dinamismul comunicării, sensul apartenenței comunitare și formele de cult vii și spontane. Se afirmă că aceste calități reprezintă provocări pentru Biserica Romano-Catolică, suscitând declarații de autocritică referitor la multe aspecte ale vieții de parohie în Biserică.

Biserica Romano-Catolică se găsește în fața unei opțiuni dificile, și anume de a respecta libertatea religioasă, fără să alunece în liberalism doctrinal, de a practica toleranța, fără să ajungă la naivitate. Ea trebuie să încurajeze și să sprijine inițiativele luate la diverse nivele: media, de asociații civile, de instituții judiciare, care au fiecare propria lor competență. În același timp, să promoveze o perspectivă pastorală caracterizată prin grija acordată *evangelizării* și *ajutorului* dat celor care sunt mai vulnerabili.

Proliferarea noilor mișcări religioase poate fi considerată un eșec pentru Biserică, în măsura în care ele sunt expresia disfuncționării unor circuite organizatorice vitale și în măsura în care s-au ignorat nevoile spirituale ale credincioșilor. De asemenea, limbajul teologic trebuie făcut accesibil pentru segmentul de populație căruia i se adresează.

În privința dialogului, documentele romane subliniază dificultatea sau imposibilitatea dialogului. Un posibil dialog trebuie să fie precedat de discernământ: catolicii trebuie să fie pregătiți să studieze și să identifice elementele și tendințele care sunt bune și nobile în sine și care prezintă puncte de plecare pentru o colaborare. Să se consacre studiului și observării mișcărilor a căror imagine nu este clară și să nu se avânte fără o prealabilă reflecție aprofundată³³. Biserica vede persoanele care devin adepte ale noilor mișcări religioase nu ca pe niște inamici care trebuie atacați, ci ca pe niște frați în Hristos care sunt în eroare și care trebuie aduși la lumina și la dragostea lui Hristos³⁴.

Fenomenul noilor mișcări religioase este perceput de Biserica Romano-Catolică ca un „semn al timpurilor”.

Considerăm că informațiile succinte despre preocupările pastorale și misionare ale Bisericii Romano-Catolice față de fenomenul noilor mișcări religioase, informații selectate pe baza documentelor romane avute la dispoziție, pot constitui un subiect de reflecție și pentru Biserica

³¹ Daniele Harvieu-Leger, *La religion en mietters ou la question des sectes*, Calmann-Levy, Paris, 2001, p. 67; Danièle Hervieu-Léger, *Vers un nouveau christianisme? Introduction à la sociologie du christianisme occidental*, Paris, Cerf, 1986.

³² „Există un relativism gnostic și o confuzie teologică, care plasează toate religiile, ca și diferitele experiențe și credințe religioase, la nivelul unui numitor comun, făcând ca toate să fie echivalente, și se avansează ideea că toate parcurg unul din drumurile valabile pentru mântuire” (*Anthologie des textes*, p. 88, cardinalul Josef Tomko, Consistoriu, documentul 30). Sunt citate diverse opinii care pun creștinismul pe picior de egalitate cu alte religii: doctrinele eretice că Hristos nu este decât o manifestare printre altele a cuvântului lui Dumnezeu în istoria religioasă a umanității, că Duhul Sfânt nu este nimic altceva decât numele creștin dat unui spirit divin universal, întâlnit în multe experiențe religioase. Dogma întrupării pusă pe picior de egalitate cu avatarul din tradiția hindusă, Hristos și Krishna. În jurul anilor 1960, mai mulți teologi catolici au susținut că oamenii se pot mântui în interiorul instituțiilor religioase oferite de propriile lor culturi: **Karl Rahner** (*Christianity and the Non-Christian Religions*, în „Theological Investigations”, vol. 5). El a ajuns să vorbească de *creștinul anonim*, o formulare teologică curioasă (împărtășită însă de mulți ecumeniști). Teorie contestată de Robert Sheard, *Interreligious Dialogue in the Catholic Church since Vatican II. An historical and Theological Study*, Toronto, 1987.

³³ Cardinal Francis Arinze, Consistoriul 1991, documentul 25, *Anthologie des textes*, p. 152.

³⁴ A se vedea, John Saliba, *Vatican response to the New Religious Movements*, în “Theological Studies” 53 (1992), p. 3-40; Idem, *Perspectives on the New religious Movements*, London, 1995.

Ortodoxă Română. Particularitățile contextului socio-politic și cultural în România după 1989 prezintă similarități cu realitățile pe care Biserica Romano-Catolică le-a avut de înfruntat acum 20-30 de ani și, din această cauză, experiența Bisericii Romano-Catolice poate fi invocată într-un demers pastoral. În acest sens, trebuie să observăm *interesul* constant al Vaticanului în această problemă (intervenții papale și episcopale, sprijinirea unor asociații de studiu și reflecție, organizarea unor congrese și reuniuni care să discute această problemă), precum și *atitudinea constructivă de abordare*. Prezența noilor mișcări religioase este considerată o *provocare* din care Biserica poate învăța pentru succesul propriei ei activități pastorale și misionare.

Asist. drd. Radu MUREȘAN
Observatoire des Religions en Suisse
Université de Lausanne